

भारतीयसमाजपरिप्रेक्ष्ये सामाजिकपरिपक्वता

नीलमपाल

शोधकर्त्री, शिक्षाशास्त्रविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली।

Article Info

Article History

Accepted : 20 May 2024

Published : 30 May 2024

Publication Issue :

Volume 7, Issue 3

May-June-2024

Page Number : 23-27

भूमिका – प्राचीनकाले भारते मानवविक्षयाणां स्वाभाविकतया प्राप्त्यर्थं भारतीयऋषिभिः चत्वारि आश्रमाणि (ब्रह्माचार्य आश्रम, गृहस्थ आश्रम, वनप्रस्थ आश्रम, संन्यास आश्रम), चत्वारि पुरुषार्थाः (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) चत्वारि Proper management इति सुज्ञावः दत्तः वर्णानाम् (ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा) इत्यादिकं कृतम्। सामाजिकपरिपक्वता समाजेन निर्धारितनियमानुसारं व्यवहारः इति अर्थः। सामाजिकप्रत्ययानुरूपं यः वर्तते सः सामाजिकपरिपक्वः इति उच्यते।

प्रमुखशब्दौ – भारतीयसमाजः, सामाजिकपरिपक्वता।

प्राचीनभारतीयसमाज आश्रमव्यवस्था – प्राचीनसमाजस्य संघटनार्थं भारतीयऋषयः आश्रम-चतुष्टयस्य सिद्धान्तस्य परिकल्पना कृतम्। अस्य सिद्धान्तानुसारं मनुष्यस्य वयः शतवर्षाणि इति मत्वा अस्य वयस्य चत्वारः विभागाः कृताः। प्रत्येकस्य विभागस्य अवधिः पञ्चविंशतिः वर्षाणि इति मन्यते स्म। एते चत्वारः विभागाः 'आश्रम' इति नाम्ना प्रसिद्धाः अभवन्। आश्रमशब्दः 'आ' उपसर्गे 'घन' प्रत्ययम् योजयित्वा 'श्रम' इति मूलात् निष्पन्नः। गुरुकुलं ऋषिनिवासं च इत्यर्थः। परन्तु अत्र 'आश्रम' शब्दस्य अर्थः मानवजीवनस्य चत्वारि चरणाः सन्ति। एते चत्वारः आश्रमाः अथवा चरणाः – ब्रह्माचार्यः, गृहस्थः, वनप्रस्थः, संन्यासः च। प्राचीनभारतस्य प्रायः प्रत्येका व्यक्तिः एतेषु चतुर्षु आश्रमेषु स्थित्वा स्वस्य लोकयात्रां सम्पन्नं करोति स्म। एषा एव आश्रमव्यवस्था मनुष्यं पूर्णं कृत्वा परमलक्ष्यं प्रति नयति।

ब्रह्माचार्य आश्रम – महर्षि वेदव्यस्य मते ब्रह्मचर्यस्य कृते ब्रह्म एव सर्वम् – सा समिधा; सः अग्निः; स्वयं ब्रह्माद् जायते ब्रह्म जलं ब्रह्म गुरुः; सः ब्रह्मणि लीनः तिष्ठति, एतत् सूक्ष्मब्रह्मचर्यं मन्यते विद्वांसः –

ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्मासम्भवः।

आपो ब्रह्म गुरुबंध स ब्राह्मणि समाहितः॥

एतदेवेदृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः॥ महाभारत, 2618-17

गृहस्थाश्रमः – गृहस्थाश्रम इति व्यक्तेः जीवनस्य सः भागः यस्मिन्, व्यक्तेः परिवारस्य, समाजस्य, राष्ट्रस्य च प्रगतिः आश्रिता भवति। एषः मानवजीवनस्य सुवर्णकालः, यस्मिन् सः एतान् त्रयः प्रयासान् सम्यक् अनुसृत्य – धर्मः, अर्थः, कामः च कर्तुं शक्नोति। महर्षि वेदव्यासः मानवजीवनस्य चतुर्णां भागानां द्वितीयभागम् अस्मिन् आश्रमे निर्धारितं कृत्वा मध्ये नियुक्त्य स्वस्य अत्यावश्यकतां प्रकटितवती अस्ति।

धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य यत्नतः ।

द्वितीयमायुषो भागं गृहमेघो भवद्वती। महाभारत, शांति पर्व, 242/30

वानप्रस्थाश्रमम् – 'वानप्रस्थ' शब्दस्य अर्थः वनम् प्रति गमनम् । कालिदासस्य 'वार्द्धक्ये मुनिवृत्तिनाम्' (रघुवंश, 1/8) इति सिद्धान्ते अपि उक्तं यत् यदा जरा प्रादुर्भवति तदा मनुष्यः भोगेभ्यः दूरं वने निवसति, मुनिवृत्तिं च स्वीकुर्यात् । आचार्यमनुः मन्यते यत् यदा गृहस्थस्य त्वचायां शिथिलतां अनुभवितुं आरभते तदा धूसरकेशाः दृश्यन्ते । यदा च पुत्रोऽपि पुत्रो भवति तदा वनं शरणं कृत्वा वानप्रस्थी भवेत्; तथा गृहस्थाश्रमसम्बद्धान्नयः अपि अग्निहोत्रादिदृष्ट्या भवद्भिः सह स्थापयितव्याः ।

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम्।

ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नयितेन्द्रियः ।।मनुस्मृति, 6/1, 14

संन्यासाश्रमम् - 'संन्यास' शब्दस्य अर्थः सम्यक् त्यागः । संन्यास आश्रमः मानवजीवनस्य चतुर्थः चरणः अस्ति, यत्र मनुष्यः लौकिकजीवनात् सर्वथा विरक्तः भवति । श्रीकृष्णस्य मतेन त्यागः कामकर्मणां त्यागः कर्तव्यफलानां च त्यागः ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः। श्रीमद्भागवद्गीता, 18/2

वर्णव्यवस्था – प्राचीनभारतीयसमाजस्य येषु चत्वारि भागेषु मनुष्यस्य जीवनं विभक्तम् आसीत् ते चत्वारः आश्रमः इति प्रसिद्धाः आसन् तथा च समाजस्य जनाः येषु चतुर्षु भागेषु विभक्ताः आसन् ते चत्वारः वर्णाः इति उच्यन्ते स्म । एवं भारतीयसमाजस्य वर्णाश्रमव्यवस्था आसीत्, अस्याः व्यवस्थायाः रक्षणं राज्ञः परमं कर्तव्यम् आसीत् । परन्तु प्राचीनकालस्य वर्णव्यवस्था अद्यतनसमाजस्य न दृश्यते । न केवलमेतत्, अद्यत्वे 'वर्ण', 'जाति' इति शब्दद्वयं पर्यायवाची मन्यते । परन्तु वास्तविकता एषा यत् 'वर्ण' 'जाति' च न केवलं शब्दार्थस्य दृष्ट्या अपितु सामाजिकनिमित्तस्य दृष्ट्या अपि सर्वथा भिन्नौ स्तः । आचार्य यासकेन 'वृन्' – 'वर्णो वृनोतेः' – मूलतः 'वर्ण' शब्दस्य उत्पत्तिः विचारिता अस्ति – यस्य अर्थः चयनार्थः (निरुक्तः, 3/2) । ऋग्वेदे 'वर्ण' शब्दोऽपि 'वर्ण', 'जनसमूह' इति च प्रादुर्भूतः (ऋग्वेद, 1/17/96, 2/12/4) ।

ब्राह्मणः – ब्राह्मणवर्णस्य उत्पत्तिः ब्रह्ममुखात् इति मन्यते । मुखशब्देन अन्नभक्षकम् अङ्गं न भवति । मुखशब्दस्य अर्थः 'उत्तमङ्गः मस्तिष्कुयुक्तः' इति । यथा मनुष्यस्य मनः कर्माणि नियन्त्रयति, तस्मिन् उदात्तविचारं प्रवर्तयन् तं सम्यक् मार्गं प्रति चालयति, तथैव समाजं सुचारुतया चालयन्ति, सम्यक् मार्गं प्रति नयन्ति च ये ब्राह्मणाः, ते एव, ये स्वोच्चैः सह विचाराः दीर्घकालीनलक्ष्याणि च, अनुभवेन ज्ञानेन च समाजस्य नेतृत्वं कर्तुं प्रयुक्तम् । मनुः ब्राह्मणान् ज्ञानीत्वात् श्रेष्ठान् मन्यते – **विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठ्यम् । मनुस्मृति, 2/155**

क्षत्रियः – क्षत्रियवर्णस्य उत्पत्तिः ब्रह्म (पुरुषस्य) बाहुभ्यः इति मन्यते तथा च समाजस्य बाहुः इति अपि कथ्यते । यथा बाहुः शरीररक्षणे समर्थाः तथा क्षत्रियाः अपि समाजस्य रक्षणं कुर्वन्ति । अत एव पुरा काले क्षत्रिय एव 'राजा' पदं प्राप्नुवन्ति स्म, वर्णाश्रमधर्मस्य रक्षणं तेषां परमं कर्तव्यम् आसीत् । भीष्मपितामहेन क्षत्रियस्य परिभाषा एवं दत्ता अस्ति – **कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसहसा। महाभारत, शान्तिपर्व, 188/11**

क्षत्रजं सेवते कर्म वेदध्ययनसंगतः।

दानादानरातिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते।

महाभारत, शांति पर्व, 189/5

अर्थात् ये जनाः मैथुनभोगान् रोचन्ते, तीक्ष्णस्वभावाः, अत्यन्तं साहसी, जनरक्षकाः, वेदानाम् अध्ययनं, दानं च ददति, ते जनाः 'क्षत्रियम्' इति उच्यन्ते । क्षत्रियरूपमिदं स्वभावो वा तेषु राजोगुणस्य प्रचुरता सूचयति। क्षत्रियाणां स्वाभाविकगुणाः विविधग्रन्थेषु वर्णिताः सन्ति । कुछ ग्रन्थों के महत्वपूर्ण कथन प्रस्तुत किया जाता है – राज्योधिक रक्षां सर्वभूतनम्। गौतम धर्मसूत्र, 10/17

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।

विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥

वैश्यः - यथा शरीरस्य भारः ऊरुषु अवलम्बते, तथैव वैश्यैः अपि समाजपालनस्य भारं वहितुं अभवत् । समाजस्य आर्थिकविकासस्य दायित्वं तेषां उपरि आसीत् । तत्कालीन आर्थिकनीतिनिर्णयकार्यं वैश्यमात्रमाश्रितमिति यावत् । वैश्यानां स्वरूपं स्वभावं च विषये उपलभ्यमानानां केषुचित् विविधग्रन्थानां उद्धरणं प्रस्तुतम् अस्ति – पितृकार्यपार्श्वे नरसिंहध्वनापरः। लघुहरितस्मृति, 2/10

देवगुर्वच्यते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् ।

आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुणं वैश्यलक्षणम् ॥भागवतपुराण, 1123/7

वाणिज्यपशुरक्षा च कृष्यादानरतिः शुचिः।-

वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ महाभारत, शान्तिपर्व, 1896

शूद्र - शूद्राणां उत्पत्तिः ब्रह्मणः पादात् इति कथ्यते। शरीरे पादानां स्थितिः समाजे शूद्राणाम् । पादाः व्यक्तिं गन्तव्यस्थानं प्रति नयन्ति, गतिं कुर्वन्ति, शूद्राः अपि समाजस्य अन्यवर्गेभ्यः गन्तव्यस्थानं प्राप्तुं आवश्यकं साहाय्यं कुर्वन्ति। शूद्रेषु ते जनाः अन्तर्भवन्ति ये अन्यत्रिवर्णानां कार्यं कर्तुं न शक्नुवन्ति, तेषां सेवाभारः ग्रहीतव्यः भवति। शूद्राणां स्वरूपं रूपं च उक्तम्- .

शूद्रस्य संनतिः शोचं सेवा स्वामिन्यमायया ।

अमन्त्रयज्ञो ह्यस्त्येयं सत्यं गोविप्ररक्षणम् ॥-भागवतपुराण, 724/11

शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते।

भैक्ष्यहोम व्रतैर्हानास्तथैव गुरुवासिताः । महाभारत, वनपर्व, 15036

भारतीयकुलव्यवस्थानुसारं प्रत्येकः व्यक्तिः कस्यचित् परिवारस्य सदस्यः भवति । अस्य सदस्यतायाः लाभं प्राप्नोति चेदपि तस्य केचन उत्तरदायित्वं अपि वहितुं भवति । पारिवारिकव्यवस्था व्यक्तिं मानसिकं, आर्थिकं, सामाजिकं च सुरक्षां प्रदाति; तत् समाजस्य सदस्यं राष्ट्रस्य योग्यं नागरिकं च करोति; तं स्वकर्तव्यं कर्तुं शिक्षयति। केवलं संस्कृतः परिवारः एव सत्समाजस्य निर्माणं करोति तथा च केवलं सत्समाजः एव समृद्धराष्ट्रस्य निर्माणे सहायकः भवति। एवं प्रकारेण एव परिवारद्वारा एव व्यक्तिः समाजस्य राष्ट्रस्य च प्रति स्वदायित्वनिर्वहणं कर्तुं समर्थः भवति, समाजस्य राष्ट्रस्य च लाभं प्राप्तुं च समर्थः भवति । तेन सह गृहजीवनसम्बद्धानि कार्याणि अपि कुटुम्बनिवासेन एव कर्तुं शक्यन्ते । अतः परिवारात् सुखं प्राप्तुं अन्येषां सदस्यानां अनुकूलं व्यवहारं कुटुम्बस्य प्रत्येकस्य सदस्यस्य कर्तव्यम् अस्ति । अथर्ववेदे गृहस्थेभ्यः पारिवारिकजीवनं सुखदं कर्तुं आवश्यकाः उपदेशाः दत्ताः सन्ति –सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।

अन्यो अन्यमभिहृत वत्स जातमिवाध्या ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।

जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥ अथर्ववेद, 330-1/30

भारतीयसमाजः सामाजिकपरिपक्वता - उपर्युक्तविमर्शात् वयं दृष्टवन्तः यत् वैदिकसमाजस्य जनानां सामाजिकसम्बन्धाः कथं आसन्। यदि अद्यत्वे तस्य शिक्षाः जनानां कृते दीयते तर्हि आधुनिकसमाजः स्वस्य वैभवं पुनः प्राप्तुं शक्नोति ।

- 1 - **सामाजिकैकतायाः सामञ्जस्यपूर्णवातावरणस्य च निर्माणम्** - हरलकः अनुसारम् - "सामाजिकविकासस्य उद्देश्यं सामाजिकसम्बन्धेषु परिपक्वतां प्राप्तुं भवति। प्राचीनभारतीयसमाजः तादृशः आसीत् यत् सर्वे जनाः स्वाभाविकतया परस्परं सम्बद्धाः आसन्। प्राचीनकाले समाजः सर्वेषां अर्थः सम्बन्धिभिः परिवारैः च सम्बद्धाः शब्दाः सामाजिकसम्बन्धानां बलस्य प्रतीकं भवन्ति ।
- 2 - **परिवारस्य सदस्यानां मध्ये प्रेमपूर्णः सद्भावः** - आधुनिकयुगे जनाः लघुविषयेषु, पितृपुत्रयोः, पतिपत्नयोः मध्ये असहमतिः इति कारणेन परिवारस्य विघटनं कुर्वन्ति । स्वकर्तव्यं न कुर्वन्तः। अस्य एकं कारणं यत् आधुनिककाले पिता, मम्मा इत्यादयः सम्बन्धानां कृते प्रयुक्ताः शब्दाः मृत्युसम्बद्धाः अर्थाः सन्ति । प्राचीनभारते सम्बन्धार्थं प्रयुक्ताः शब्दाः कर्तव्यबोधं ददति । सामाजिकरूपेण प्रौढाः एव एतान् सम्बन्धान् निर्वाहयितुं शक्नुवन्ति ।
- 3- **भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणम्** -सामाजिकरूपेण परिपक्वाः जनाः एव समाजं विकासं प्रति नेतुं शक्नुवन्ति । डॉल (1936) इत्यस्य मते सामाजिकपरिपक्वतायां सामाजिकक्षमतानां विविधाः पक्षाः सन्ति यथा आत्मनिर्भरता, व्यावसायिकक्रियाकलापाः, संचारः, आत्मनिर्देशनं, सामाजिकभागीदारी च
- 4 - **राष्ट्रियएकीकरणस्य विकासः** - सामाजिकपरिपक्वता राष्ट्रियशिक्षासङ्घस्य (NEA) 1918 शैक्षिकनीतिषु मानवव्यक्तित्वस्य सामाजिकविकासस्य 7 क्षेत्राणि सन्ति । एते निम्नलिखितरूपेण सन्ति :- (1) स्वास्थ्यम्, (2) मौलिकप्रक्रियायाः आज्ञा, (3) योग्यगृहसदस्यता। (4) अवकाशः, (5) नागरिकता। (6) अवकाशस्य योग्यप्रयोगः (7) नैतिकचरित्रस्य च। एतेषां सर्वेषां सम्यक् विकासः भारतीयज्ञानपरम्पराद्वारा एव सम्भवति । एतैः गुणैः विना राष्ट्रैक्यं न सम्भवति ।

निष्कर्षः - भारतीय ज्ञानपरम्परायां स्वाभाविकतया मानवस्य लक्ष्यं प्राप्तुं भारतीयऋषिभिः चत्वारि आश्रमाणि (ब्रह्माचार्यश्रम, गृहस्थाश्रम, वनप्रस्थानश्रम, संन्यासश्रम), चत्वारि पुरुषार्थाः (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) चत्वारि वर्णाः (ब्राह्मण, क्षत्रियवैश्यशूद्र) इत्यादयः सम्यक् प्रबन्धिताः आसन्। सामाजिकपरिपक्वतायाः अर्थः समाजेन निर्धारितनियमानुसारं (व्यवस्थाः) व्यवहारः करणीयः । सामाजिकप्रत्ययानुरूपं यः वर्तते सः सामाजिकपरिपक्वः इति उच्यते ।

मनुष्यः सामाजिकः पशुः अस्ति। सः समाजे निवसन् जीवनं यापयति। समाजे अनेके आदर्शाः मूल्यानि च सन्ति । समाजस्य अपि संस्कृतिः अस्ति। समाजस्य सदस्याः एतस्य सांस्कृतिक-आदर्शस्य अनुकरणं कुर्वन्ति, संस्कृति-अनुरूपं स्वव्यवहारं परिष्कृत्य च कुर्वन्ति । मनुष्याः परस्परं प्रभाविताः भवन्ति। समाजे निवसन्तः ते स्वस्य पशुप्रवृत्तीनां मानवीकरणं कुर्वन्ति। यतः सामाजिकसंपर्कद्वारा एव सामाजिकस्वभावः, मनोवृत्तिः, व्यक्तित्वगुणाः च विकसिताः भवन्ति । सामाजिकविकासे जनानां स्वभावे सामाजिकरूपेण स्वीकार्यं निर्धारितपरिवर्तनं भवति । अस्मिन् विकासे जनानां परिस्थित्या अनुकूलतां प्राप्तुं क्षमता वर्धते । एतेन कोऽपि अन्यैः सह सार्क-क्रियाकलापं कर्तुं समर्थः भवति । प्राचीनकाले आश्रमव्यवस्था, जातिव्यवस्था च भारतीयसमाजस्य आधारः आसीत् । प्राचीनभारतीय आश्रमव्यवस्थायां गृहस्थाश्रमस्य साक्षात् समाजेन सह सम्बन्धः आसीत् । यः सर्वेषां आश्रमाणां आधारः आसीत्। कुलजीवनस्य सम्पूर्णं कार्यं पत्नीं विना कर्तुं न शक्यते। सामाजिकरूपेण परिपक्वाः जनाः एव सम्बन्धं सम्यक् निर्वाहयन्ति।

संदर्भ ग्रंथ सूची -

1. डॉ कृष्ण कुमार, प्राचीन भारतीय शिक्षा पद्धति, प्रथम संस्करण 1999, श्री सरस्वती सदन ए32/1-, सफदरजंग इन्क्लेव नई दिल्ली।
2. किरण टंडन, भारतीय संस्कृति, द्वितीय संस्करण 2005, ईस्टर्न बुक लिंकर्स दिल्ली।
3. चान्दकिरण सलूज, शिक्षा भारतीय परिपेक्ष्य, प्रथम संस्करण 2023, संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम् दिल्ली
4. मिश्र, डॉक्टर लोकमान्य, भारतीय पुरातनी शिक्षा, प्रथम संस्करण 2011, मृगाक्षी प्रकाशन विराम खण्ड गोमती 113/5 नगर लखनऊ उत्तर प्रदेश।
5. डॉक्टर धर्मेन्द्र कुमार, ईशावास्योपनिषद्, द्वितीय संस्करण, दिल्ली संस्कृत अकादमी राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्र दिल्ली सरकार।
6. द्विवेदी डॉ कपिल देव, संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, 2013, रामनारायण लाल विजय कुमार 2, कटरा रोड इलाहाबाद